

Федорова І.В.

Одеський державний аграрний університет

ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ 1861–1917 РОКІВ

У даній роботі досліджується історіографія становлення вищої аграрної освіти України в тісному зв'язку з історичним розвитком економічного, соціального, культурного і політичного життя у період XIX – поч. XX ст., зумовлених реформами в Російській імперії, у тому числі у сфері аграрної освіти. Дослідження зосереджене на аналізі розвитку вищої аграрної освіти України (1861–1917 рр.). Джерела досліджуваної теми охоплюють матеріали електронного архіву Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук; документи, що стосуються діяльності аграрних навчальних закладів різних рівнів, що зберігаються в Державному архіві Одеської області; документи архіву Одеського державного аграрного університету; періодичні друковані та електронні видання; нарративні джерела, зокрема спогади професорів Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, Одеського сільськогосподарського інституту, пов'язаних із розвитком вищої аграрної освіти України. Увагу автора зосереджено на історії розвитку змісту, форм і методів навчально-виховного процесу в аграрних навчальних закладах України нижчих рівнів та розвиток вищої аграрної освіти України у XIX – на початку XX ст., окремо виділено матеріали щодо організаційних засад діяльності вищих навчальних закладів аграрної освіти зазначеного періоду. Комплексно з'ясовано етапи історичного розвитку вищої сільськогосподарської освіти України, розкрито історично зумовлені зміни у змісті, формах та методах навчально-виховного процесу в аграрних навчальних закладах у XIX – на початку XX ст. Проведено дослідження розвитку історії вищої аграрної освіти України у період XIX – початку XX ст. під впливом змін у суспільно-політичному, соціально-економічному та культурному житті Російської імперії. Проілюстровано розвиток сільськогосподарської системи освіти. Автор прослідковує становлення та розвиток різнорівневих сільськогосподарських навчальних закладів: шкіл, класів, курсів, училищ. Доводить, що нижча та середня освіта цього напрямку сприяла становленню перших аграрних ВНЗ.

Ключові слова: аграрна освіта, вища сільськогосподарська освіта, нижчі сільськогосподарські школи, курси, училища.

Постановка проблеми. Становлення і розвиток вищої аграрної освіти в Україні спирається на значний історичний пласт, який нерозривно пов'язаний із політичним, економічним, соціальним і культурним життям українських земель. На сучасному етапі розвитку вищої освіти в Україні у світлі європейської інтеграції визначальними критеріями є якість підготовки фахівців. Європейський вибір у розвитку України зумовлений історичними, економічними та соціальними чинниками. При цьому специфіка аграрного сектора економіки нашої держави, на думку сучасних науковців, залежить не лише від впровадження кращих зарубіжних, світових зразків, але й від використання історичного досвіду української держави. Адже, відкриваючи для широкого загалу маловідомі факти і події розвитку аграрної

освіти, ми можемо глибоко осмислити сучасні теоретико-методичні проблеми, систематично проаналізувавши попередні здобутки педагогічної і навчально-виховної практики. Наше дослідження зосереджене на аналізі історіографії розвитку ступеневої сільськогосподарської освіти України загалом та становлення вищої сільськогосподарської освіти зокрема в зазначений історичний період.

Постановка завдання. Мета роботи полягає в комплексному дослідженні історіографії щодо розвитку вищої сільськогосподарської освіти в Україні в XIX – на початку XX ст., вивченні змісту, форми і методів навчально-виховного процесу в сільськогосподарських навчальних закладах України нижчих рівнів, організаційних засадах їхньої діяльності. Хронологічні рамки

дослідження охоплюють період з 1861 р., тобто з початком активної популяризації агрокультурних знань у зв'язку з відміною кріпосного права, до 1917 року, пов'язаним з офіційним запровадженням вищої аграрної освіти на теренах України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історіографія проблеми становлення і розвитку аграрної освіти в Україні має досить глибоке і давнє коріння, над її розв'язанням працювала велика кількість дослідників з різних галузей науки. Досліджуючи історіографію зазначеної проблеми, можна виділити за проблемно-хронологічним принципом дві основні групи. Це, по-перше, дослідження науковців-аграріїв Російської імперії у XIX – на початку XX ст., зокрема напрацювання викладачів нижчої ланки сільськогосподарських навчальних закладів, професорів Одеського (Новоросійського) університету, матеріали Канцелярії попечителя Одеського навчального округу та інших дослідників [3–5]. Та, по-друге, численні історичні та педагогічні напрацювання з теми сучасними дослідниками XX – XXI ст. Найбільше досліджень щодо розвитку аграрної освіти в Україні здійснено українськими науковцями з різних регіонів України у часи незалежності.

Загальні праці з історії аграрної освіти почали з'являтися наприкінці XIX – на початку XX ст. Серед найбільш відомих були такі дослідники, як Бекетов В.А., який зібрав і уніфікував наукові і методичні праці з сільськогосподарської освіти наприкінці XIX – на початку XX ст., Брунст В.Е. проаналізував розвиток сільськогосподарських знань у різних країнах та можливості розвитку аграрної діяльності у Російській імперії, Колесов О.М. надав опис нищих сільськогосподарських шкіл в Україні в XIX ст., Мещерський І.М. порівняв вищу сільськогосподарську освіту в Росії та за кордоном, Міклашевський І.М. є автором очерків з історії сільськогосподарської освіти в Росії в XIX ст. та Щусев С.В. описав сільськогосподарську науку і вищу школу на початку XX ст. Зазначені дослідники, зазвичай, працювали службовцями в навчальних закладах або державних відомствах [13; 14; 20].

Традиції вищої аграрної освіти знайшли відображення й у радянській історіографії. Значні матеріали для аналізу її історії було подано у монографіях Гатліха Г.А. «Сільськогосподарські ВНЗ СРСР», Івановича К.А. «Сільськогосподарська освіта в СРСР», «Вища сільськогосподарська освіта в СРСР», Коропова В.М. «Ветеринарна освіта в СРСР».

У сучасній українській історіографії питання аграрної освіти також не залишалось поза увагою дослідників. Так, серед них слід виділити наступні.

Манько В.М. надав ретроспективний аналіз становлення і розвитку системи підготовки інженерів-механіків, дослідивши становлення та розвиток спеціальних навчальних закладів в Європі, що відносяться до середини XVIII століття а саме – технічні школи, училища, університети. У них йшла підготовка як кваліфікованих робітників, тай й інженерів за різними спеціальностями: гірничі, геодезичні, морехідні, аграрні тощо. Де органічно поєднувались порівняно високий рівень загальної освіти з якісною спеціальною професійною підготовкою випускників. Вища сільськогосподарська освіта в Україні бере свій початок від Ново-Олександрівського (Харківського) інституту сільського господарства і лісівництва та Гори-Горецької вищої школи сільського господарства. В Україні у 1895 році при Харківському технологічному інституті була організована кафедра сільськогосподарського машинобудування, перед якою ставилось завдання готувати інженерів, які володіють сучасними методами розрахунку і проектування сільськогосподарських машин [11, с. 20–24].

Шквира З.А. дослідив проблему визначення ролі і місця України в здобутках сільськогосподарського машинобудування в XIX – на початку XX століття та відродження забутих імен творців вітчизняної історії науки і техніки з метою виявлення напрямків, закономірностей і тенденцій історичного розвитку конструкції плуга. Проаналізовано в хронологічному порядку процес розробки і удосконалення конструкції плуга у світовому контексті в період з середини XVII до початку XX століття. Визначено основні етапи плугобудування в Україні як головного центру сільськогосподарського виробництва. Однією з величних постатей в історії науки і техніки України є маловідомий широкому науковому загалу дослідник і педагог, вчений і винахідник, випробувач і громадський діяч професор Київського політехнічного інституту Камілл Гаврилович Шіндлер, дослідження життя і діяльності якого присвячено дослідження Шквири З.А. [19, с. 8–11].

Наукова робота Деркач О.П. присвячена дослідженню діяльності академіка П.М. Василенка (1900–1999) – видатного вченого в галузі землеробської механіки. Досліджено процес становлення його як науковця і людини. Розроблено періодизацію еволюції землеробської механіки.

Розкрито наукову спадщину П.М. Василенка з теоретичних питань землеробської механіки, сільськогосподарського машинобудування, механіко-математичних методів дослідження, динаміки машин і машинних агрегатів, проектування сільськогосподарської техніки. Висвітлено передумови започаткування наукової школи із землеробської механіки в Україні та розроблено класифікацію її досліджень [6, с. 5–9].

Дослідження Хоменко Т.В. присвячено розвитку науково-організаційних засад Київського товариства західних земств у галузі механізації сільського господарства. Відображено основні прогресивні тенденції розвитку сільського господарства України, яке наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. вимагало більш широкого застосування сільськогосподарських машин, досягнень та пропозицій фундаментальної та прикладної наук (у т.ч. землеробської механіки, сільськогосподарського машинознавства). Досліджено передумови створення та розвитку сільськогосподарської науки і техніки [17, с. 3–15].

Михайлюк О.І. досліджує проблеми розвитку сільськогосподарської освіти в XIX – на початку XX ст. в одному з найбільш хліборобних регіонів України – на Полтавщині. Науковцем проаналізовано структуру сільськогосподарських навчальних закладів. Визначено періодизацію становлення і розвитку цього різновиду професійної освіти, виділено три етапи: перший – створення навчально-дослідних установ при аптеках і церквах; другий – формування мережі нижчих сільськогосподарських училищ та технікумів. Виокремлено особливості змісту сільськогосподарської освіти у різних типах навчальних закладів. До наукового обігу введено визначений обсяг нових документальних джерел, рідкісних фактів [15, с. 4–17].

У дослідженні Рибченко Д.В. подається аналіз створення та діяльності мережі фахової аграрної освіти м. Києва. Проаналізовано роль Уманського училища, одного з найстаріших закладів середньої сільськогосподарської освіти, у розвитку аграрної сфери регіону. З'ясовано ряд особливостей нижчої ланки сільськогосподарської освіти на Київщині. У результаті науково-історичного аналізу доведено первинне значення вищої фахової освіти для розвитку аграрної освіти – передових землевласників Київської губернії. Розроблено періодизацію розвитку становлення сільськогосподарської освіти у закладах Київщини [16, с. 6–10].

Коваленко С.Д. проведено дослідженням педагогічної, науково-практичної та організа-

ційної діяльності професора Петра Васильовича Будріна (1857–1939 рр.), видатного вченого-аграрія, одного з організаторів сільськогосподарської науки та перебудови системи освіти в державі. Здійснено аналіз наукових та педагогічних праць ученого в контексті розвитку сучасної сільськогосподарської науки і освіти [8, с. 7–10].

Завальнюк О.О. представлено результати історико-наукового аналізу процесу формування мережі та діяльності сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець XIX – початок XX ст.), показано внесок у цей процес, окремих осіб, громадських та державних наукових організацій. Підкреслено значення робіт науковців для розробки методичних та методологічних засад розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні і на Київщині зокрема [7].

У дослідженні Костенко О.О. подається аналіз створення та діяльності сільськогосподарської кафедри при Університеті святого Володимира. Визначено основні етапи становлення та розвитку сільськогосподарської освіти при Київському університеті, з'ясовано особливості діяльності відповідної кафедри на кожному з етапів. У результаті науково-історичного аналізу доведено виняткове значення університетів імперської доби у становленні сільськогосподарської науки та освіти на теренах сучасної України, визначено внесок видатних учених-аграріїв-професорів, викладачів та випускників Імператорського університету святого Володимира XIX – початку XX ст. – у становлення та розвиток агрономічної науки, дослідної справи зокрема. Проаналізовано просвітницьку діяльність аграрного спрямування, що проводилася вченими університету [10, с. 5–12].

Глоба О.Ф. комплексно досліджує процес становлення та діяльності Харківського сільськогосподарського науково-освітнього центру із селекції і насінництва. На широкій джерельній базі досліджується діяльність дослідних установ, напрямки їх роботи, аналізуються робочі програми та наукові досягнення з питань селекції і насінництва у зазначений період. Визначено комплекс чинників, що мали вирішальний вплив на формування першої в Україні селекційної установи. Особливу увагу приділено науково-організаційній роботі в напрямку селекції і насінництва А.Є. Зайкевича, В.Я. Юр'єва, Б.К. Енкена та інших. З'ясовано внесок науковців дослідних установ із підготовки спеціалістів сільського господарства. У роботі висвітлено науково-освітню діяльність сільськогосподарських навчальних закладів, їх значення у

процесі формування інтелектуальної еліти України [2, с. 4–11].

У дослідженнях Чайки Н.Г. подається аналіз створення та діяльності, наукових програм дослідних установ, заснованих при сільськогосподарських товариствах Правобережної України. Розглянуто проблеми взаємодії наукових закладів та виробничих формувань. Проаналізовано мережу сільськогосподарських товариств регіону, визначено основні напрями та форми їхньої діяльності у досліджуваній період. З'ясовано особливості та регіональні аспекти становлення перших дослідних закладів. У результаті науково-історичного аналізу доведено виняткове значення сільськогосподарських товариств у становленні перших галузевих наукових закладів, визначено роль видатних учених-аграріїв другої половини XIX – на початку XX ст. для подальшого розвитку сільського господарства. Розроблено періодизацію становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи на Правобережній Україні. Проаналізовано освітню та видавничу діяльність сільськогосподарських товариств [18, с. 10–16].

Дослідження Білан Л.Л. присвячено аналізу аграрної освіти в Україні в історичному аспекті в період XIX – початку XX ст., коли відбувався інтенсивний розвиток системи освіти, органічною складовою частиною якої була й аграрна. Становлення та розвиток різнорівневих аграрних навчальних закладів: шкіл, класів, курсів,

училищ. У свою чергу, нижча та середня освіта цього напрямку сприяла становленню перших аграрних ВНЗ та підвищенню фахового рівня підготовки викладачів сільськогосподарських дисциплін, що позитивно позначилося на якості діяльності фахівців агропромислового комплексу України [2].

Висновки. Ураховуючи багатогранний аналіз накопиченого досвіду за довгі роки історичного розвитку вищої аграрної освіти, слід зазначити, що історіографію дослідження можна умовно поділити на два великі блоки за тематичним принципом: по-перше, дослідження, науковців-аграріїв у XIX – на початку XX ст., зокрема напрацювання викладачів нижчої ланки сільськогосподарських навчальних закладів, професорів Одеського (Новоросійського) університету, матеріали Канцелярії попечителя Одеського навчального округу та інших дослідників. Та, по-друге, численні історичні та педагогічні напрацювання з теми сучасними дослідниками XX–XXI ст. Найбільше досліджень щодо розвитку аграрної освіти в Україні здійснено українськими науковцями у часи незалежності.

У зв'язку із цим, узагальнюючи досліджену історіографію проблем вивчення системи вищої сільськогосподарської освіти в Україні в XIX – на початку XX ст., можемо стверджувати, що історія вищої сільськогосподарської освіти України потребує подальшого вивчення і висвітлення.

Список літератури:

1. Білан Л.Л. Форми організації навчального процесу в аграрних вищих навчальних закладах в XIX – на початку XX ст. *Проблеми освіти*. Вип. 42. 2005. С. 229–234.
2. Глоба О.Ф. Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва: становлення та діяльність (друга пол. XIX – початок XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.07 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка; Центр українознавства. Київ, 2004. 20 с.
3. Державний архів Одеської області, м. Одеса. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 23. 7 арк.
4. Державний архів Одеської області, м. Одеса. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 12. 15 арк.
5. Державний архів Одеської області, м. Одеса. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 39. 10 арк.
6. Деркач О.П. Діяльність академіка П.М. Василенка в контексті розвитку землеробської механіки в Україні : автореф. дис. к-та іст. наук : 07.00.07 / Українська академія аграрних наук; Держ. наук. с.-г. бібліотека УААН. Київ, 2006. 22 с.
7. Завальнюк О.О. Формування мережі та діяльність сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис.к-та іст. наук : 07.00.07 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Центр українознавства. Київ, 2003. 19 с.
8. Коваленко С.Д. Діяльність професор П.В. Будріна в контексті розвитку сільськогосподарської науки і освіти : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.07 / Нац. акад. наук України ; Центр дослідж. наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України. Київ, 2002. 18 с.
9. Колесов А. Низшие сельскохозяйственные школы. Харьков : Тип. В. Киршбаума, 1894. 425 с.
10. Костенко О.О. Становлення та розвиток сільськогосподарської науки та освіти в Імператорському університеті святого Володимира (1834–1917) : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.07 / М-во освіти і науки України; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковородиїв. Київ, 2006. 20 с.

11. Манько В.М. Теоретичні та методичні основи ступеневого навчання майбутніх інженерів-механіків сільськогосподарського виробництва : автореф. дис. д-ра пед. наук : 13.00.04 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. 40 с.
12. Манько В.М., Заболотько О.О. Становлення системи навчання інженерів-механіків сільськогосподарського виробництва в Україні. *Науковий вісник НАУ*. Київ, 2002. Вип. 50. С. 343–348.
13. Мещерский И.Н. Высшее сельскохозяйственное образование в России и за границей. Санкт-Петербург : Тип. В. Киршбаума, 1893. 353 с.
14. Миклашевский И.Н. Очерки из истории сельскохозяйственного образования в России. Санкт-Петербург : Тип. И.Н. Скороходова, 1893. 66 с.
15. Михайлюк О.І. Формування мережі і розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини в XIX – на початку XX століття : автореф. дис. к-та іст. наук : 07.00.07 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка; Центр українознавства. Київ, 2001. 17 с.
16. Рибченко Д.В. Формування мережі та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Київщини в XIX – на початку XX століття : автореф. дис. к-та іст. наук : 07.00.07 / Держ. наук. с.-г. бібліотека УААН. Київ, 2004. 20 с.
17. Хоменко Т.В. Київське товариство західних земств (1912–1919): науково-організаційні та концептуальні основи функціонування в галузі механізації сільського господарства : автореф. дис. к-та іст. наук : 07.00.07 / Українська академія аграрних наук ; Держ. наук. с.-г. бібліотека УААН. Київ, 2005. 20 с.
18. Чайка Н.Г. Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. к-та іст. наук : 07.00.07 / Українська академія аграрних наук ; Держ. наук. с.-г. бібліотека УААН. Київ, 2005. 22 с.
19. Шквира З.А. Історія плуга в Україні в XIX – на початку XX століття : автореф. дис. к-та іст. наук : 07.00.07 / НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва. Київ, 2003. 17 с.
20. Щусев С.В. Сельскохозяйственная наука и высшая школа. Москва : Тип. А.И. Мамонтова, 1911. 18 с.

Fedorova I.V. OVERVIEW OF HISTORIOGRAPHY AND SOURCE BASE OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF HIGHER AGRICULTURAL EDUCATION IN UKRAINE DURING 1861–1917

This paper examines the historiography of the formation of higher agricultural education in Ukraine in close connection with the historical development of economic, social, cultural and political life in the period of the XIX – early XX centuries due to reforms in the Russian Empire, including in the field of agricultural education. Our study focuses on the analysis of the development of higher agricultural education in Ukraine (1861–1917). Sources of the research topic include materials of the electronic archive of the National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences; documents relating to the activities of agricultural educational institutions of different levels, stored in the State Archives of Odessa region; documents of the archive of Odessa State Agrarian University; periodicals and electronic publications; narrative sources, in particular the memoirs of professors of Odessa National University named after I.I. Mechnikov, Odessa Agricultural Institute, related to the development of higher agricultural education in Ukraine. The author's attention is focused on the history of development of content, forms and methods of educational process in agrarian educational institutions of Ukraine of lower levels and development of higher agrarian education of Ukraine in the XIX – early XX centuries, materials on organizational bases of activity of higher educational institutions of agrarian education of the specified period are separately allocated.

The stages of historical development of higher agricultural education of Ukraine are comprehensively clarified, historically conditioned changes in the content, forms and methods of the educational process in agricultural educational institutions in the XIX – early XX centuries are revealed. A study of the development of the history of higher agricultural education in Ukraine in the XIX – early XX centuries under the influence of changes in the socio-political, socio-economic and cultural life of the Russian Empire is conducted. The development of the agricultural education system is illustrated. The author traces the formation and development of multilevel agricultural schools: schools, classes, courses, colleges. He proves that lower and secondary education in this area contributed to the formation of the first agricultural universities.

Key words: agrarian education, higher agricultural education, lower agricultural schools, courses, specialized schools.